

art

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

Series of the Humanities

Серия Гуманитарных наук

HUMANİTAR ELMLƏR

SERİYASI

2m

Xəbərlər
Transactions
Известия

Xüsusi buraxılış

2013

N1.

PAŞA KƏRİMOV

Filologiya üzrə elmlər doktoru

Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Pasha_Kerimov@list.ru

**FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN
ŞƏXSİ ARXİVİ BARƏDƏ**

Açar sözlər: məktəb, arxiv, məktub, xatirə, məqalə

Key words: school, archive, letter, memory and article

Ключевые слова: школа, архив, письмо, воспоминание, статья

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, tənqidçi və pedaqoq Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxivinin əlimizə çatmış hissəsi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, 19 №-li fondda saxlanılır. Filologiya elmləri doktoru Məmməd Adilov 2005-ci ildə bu arxivdəki materialların ən əhəmiyyətli hissəsinin mətnini tərtib edərək bir kitab halında çap etdirmişdi. (1) F.Köçərlinin şəxsi arxivi və bu arxivin məhv edilmiş materialları barədə məlumat verərkən M.Adilovun tərtib etdiyi kitaba da müraciət etmişik.

Firidun bəy Köçərlinin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan 19 №-li fonduna aşağıdakı materiallar daxildir:

1. Firidun bəyin məktubları - cəmi 16 saxlama vahidi.
2. Firidun bəy Köçərliyə gələn məktublar - cəmi 16 saxlama vahidi.
3. Tərcümeyi-hal sənədləri - cəmi 4 saxlama vahidi.
4. Firidun bəy Köçərli haqqında materiallar - cəmi 8 saxlama vahidi.
5. Fotolar - cəmi 42 saxlama vahidi.
6. Ailəvi sənədlər - cəmi 16 saxlama vahidi.

7. Başqa şəxslər haqqında materiallar – cəmi 4 saxlama vahidi.

8. Çap kitabları – cəmi 12 saxlama vahidi.

Cəmi 115 saxlama vahidi altında mühafizə edilən arxiv 1895–1948-ci illərə aid materialları ehatə edir.

M.Adilov bu sadalanan materialların əksəriyyətini tərtib etdiyi kitabə daxil etmiş, aşağıdakıları isə obyektiv səbəbdən verməmişdir:

1) F.Köçərli haqqında məqalənin 7 bəndlik planı.

2) Orxon yazısı nümunəsi.

3) Mirzə Məhəmməd Həsən Nale. Bakı, 1916.

4) Mövludi-Şərif. Şamaxı, 1886.

5) Lüğəti-Naci. Çap kitabı.

6) Ustav Tiflisskoq Obhestva Popeçeniə o detax. 1898.

7) Balalara hədiyyə. Bakı, 1912.

8) Literatura azərbaycanskih tatar. Tiflis, 1903.

9) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. 2 cildə. Bakı: 1925, 1926.

Bu sadalananlardan yalnız son üçü Firidun bəy əaidir və əvvəlki illərdə çap edilmişdir.

Tabii ki, uzun illər ərzində ədəbiyyatşünaslıq və pedaqogika sahəsində məhsuldar fəaliyyət göstərmiş, çoxsaylı ziyalılarla əlaqə saxlamış, məktublaşmış F.Köçərlinin arxivinin cəmi 115 saxlama vahidindən ibarət olması diqqəti ilkin cəlb edən cəhətlərdəndir.

F.Köçərlinin həyat və yaradıcılığının tədqiqinə dəyərli bir monoqrafiya həsr etmiş akademik Bəkir Nəbiyev ədibin şəxsi arxivində saxlanan bir dəftərdəki siyahı əsasında bir zamanlar mövcud olmuş, ona göndərilən məktubları sadalayır: "Nəriman Nərimanov – 2 məktub, Cəlil Məmmədquluzadə – 22 məktub, Haşım bəy Vəzirov – 47 məktub, Abbas Səhhat – 27 məktub, Ələkbər Sabir – 3 məktub, Yusif Vəzir – 6 məktub, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev – 5 məktub, Hüseyn Əfəndi Qayıbov – 7 məktub, Cavad Axundov (Əhməd Cavad) – 1 məktub, Fərhad bəy Ağayev – 10 məktub, Abdulla Şaiq – 24 məktub, Salman Mümtaz – 17 məktub, Üzeyir Hacıbəyov – 14 məktub, Sultan Məcid Qənzadə – 78 məktub, Hüseyn Cavid – 4 məktub, Məhəmməd ağa Şahtaxtı – 3 məktub, Seyid Hüseyn – 4 məktub, Rəşid bəy Əfəndiyev – 4 məktub, Məmmədəli Sidqi – 1 məktub, Əliqulu Nəcəfov Qemküsər – 1 məktub və b.

Bu siyahını diqqətlə oxuduqda asanlıqla ehtimal etmək olur ki, Köçərli müasiri olan hər bir yazıya ayrı-ayrılıqda məktub yazaraq, onlardan əsərlərinin əlyazmalarını, habelə tərcüməyi-halları göndərməyi xahiş edirmiş. Bəzi məktublara verilmiş annotasiyalar bu ehtimalımızı daha da güvvətləndirməkdədir. Məsələn, həmin dəftərdə Abbas Səhhatin Köçərliyə yazmış olduğu məktubların sayından əlavə, bu məktubların arasında A.Səhhatin çoxlu orijinal seicirlərinin, rus və Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümələrin, habelə 32 səhifəlik tərcüməyi-halın

olduğu da göstərilir..." (2, 160). B.Nəbiyev arxivdən itmiş materialları axtarmaq məqsədi ilə Firidun bəyin həyat yoldaşı Badisəbə xanımın qohumlarına, güman gələn idarələrə, Bakı və Tiflisin arxivlərinə müraciət etdiyini, lakin bir cavab alınmadığını bildirir, gələcək tədqiqatçılara axtarışı davam etdirməyi tövsiyə edir (2, 163).

Əlyazmalar İnstitutundakı F.Köçərlinin şəxsi arxivində 100-cü saxlama vahidi altında saxlanan dəftərdə və ona edilən əlavədə B.Nəbiyevin sadaladıqlarından xeyli artıq sayda məktub və ayrı-ayrı şairlərə dair məlumatlar, sənədlər sadalanmışdır ki, əgər bunlar əlimizə çatmayı, istər Firidun bəyin həyat və yaradıcılığının, istərsə də ümumiyyətlə, ədəbiyyat, pedaqogika tariximizin araşdırılmasında misilsiz rol oynayırdı.

F.Köçərlinin şəxsi arxivində 90-cı saxlama vahidi altında saxlanan, Badisəbə xanımın Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin katibi Mir Cəfər Bağırova yazdığı rusca ərianin surəti Firidun bəyə aid materialların taleyini bizim üçün tamamilə aydınlaşdırır. Badisəbə xanım ərizədə bildirir ki, 1925-ci ildən Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı xətti ilə respublikanın müxtəlif rayonlarında işlədiyi üçün özünün ev əşyalarını daşıya bilməmiş və Bakıda yaşayan qardaşı Məmməd Vəkilovun evində qoymuşdur. Bu əşyaların arasında F.Köçərliyə məxsus olan çoxsaylı materiallar da olmuşdur. Bu dəyərli ədəbi materiallar belə təsniflənirlir:

1. Mirzə Fətəli Axundovun əlyazması.

2. Sabirli ədəbi xarakterli yazı.

3. "Molla Nəsrəddin"lə yazışma.

4. Köçərlinin öz əsərləri, müxtəlif ədəbiyyat xadimlərinə dair materiallar.

1937-ci ilin 10 noyabrında qardaşının oğlu Mustafa Vəkilov NKVD orqanları tərəfindən həbs edilərkən onun şəxsi əmlakı ilə birlikdə Köçərlinin şəxsi arxivini də aparılmışdır.

Tarixi qoyulmamış bu ərizədən Firidun bəyin şəxsi arxivinin əsas hissəsinin taleyini öyrənməsi oluruq. M.C.Bağırova təqdim olunan siyahıdan görürük ki, Badisəbə xanım Firidun bəyin arxivindən əsasən Sovet hakimiyyətinin dəstəklədiyi M.F.Axundovun, M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadəyə dair materialları vurğulayır, düşmənlər edilmiş M.Ə.Rəsulzadə və Əhməd Cavadla məktublaşmaların adını çəkmir. Badisəbə xanımın məqsədi aydındır, o, mərhum ərinə məxsus arxiv materiallarını geri almaq istəmiş, təəssüf ki, istəyinə nail olmamışdır. Bu fikirdəyik ki, bunlar artıq çoxdan NKVD işçiləri tərəfindən məhv edilmişdir.

Şəxsi arxivdə 37-ci saxlama vahidi altında saxlanan "Firidun bəy Köçərlinin bioqrafiyası" adlı çox dəyərli tədqiqat işi Fərhad Ağazadəyə məxsusdur. Görkəmli ədibin həyat və yaradıcılığı barədə əksər araşdırıcılar bu əsərdən istifadə etmişlər. F.Ağazadə bildirir ki, məqaləni

Firidun bəyin Rəşid dəy Əfəndizadə və Həşim bəy Nərimanbəyli kimi yaxınlarından aldığı məlumat əsasında yazmışdır (3, s.v. 37, 1). Məqələdəki bir məqam diqqətimizi xüsusilə cəlb edir. Müəllif F.Köçərlilə ünsiyyətdə olmuş bir sıra şəxslərin adlarını deyil, inisiallarını vermişdir (Məsələn, A.F., Ç.M.Q., S.M. və s.) F. Ağazadə özü bunu belə izah edir: "İndiki halda yaşayın zatlarn adlarını tamamilə deyil, ilk hərfləri ilə qeyd etmişəm. Bu məqsədlə ki, adlarının tamamilə yazılmasına o şəxslərin, bəlkə, rızaməndliyi yoxdur, amma mərhum şəxslərin adları bu təvəccünə qeyd edilmişdir (3, s.v. 37, 11). Fikrimizə, Fərhad bəyin həyatda olan şəxslərin adlarının yalnız baş hərflərini yazmaqda başqa məqsədi olmuşdur. 1920-ci ildə Gəncə üsyanı zamanı bolşeviklər tərəfindən güllələnən Firidun bəy hələ bəraət almamışdı. Məqalə yazılan zaman, 1930-cu ildə "xalq düşməni" ilə ünsiyyətdə olmuş şəxslərin adlarının çəkilməsi onlara çox baha başa gələ bilər. F. Ağazadə məqaləsini F. Köçərlinin ən başlıca əsərini 1925-1926-cı illərdə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adı ilə iki cildde çap etdiriyinə görə bura hökumətə tənqidlər yağdırmaqla tamamlayır:

"Bəli, Firidun bəy və əsərə tamam ömrünü sərf etdi. Bunu heç kim çap etmək istəmədi. Nə türklərin maarif cəmiyyəti, nə çar hökuməti, nə də Mütəvəllimlərə və şagirdlərə salam. Səbr ol.

Mütəvəllimlərə və şagirdlərə salam. Səbr ol.
Firidun Köçərlilə.

17 may, 1920 (3, s.v. 11).

Firidun bəyin müxtəlif şəxslərə məktubları içində onun keçmiş şagirdi, Göyçay məktəbində dərş deyən Rəcəb Əfəndiyevə yazılan məktublar sayca daha çoxdur. 17 dekabr, 1915-ci il tarixli bir məktubunda Firidun bəy R. Əfəndiyevə məsləhət görür ki, dövrü matbuatda, "Yeni iqbāl" qəzetində məqalələrini ilə fışxı etsin. Ədib, Üzeyir Hacıbəyli ilə danışmış ondan təklif alacağını vəd edir (3, s.v. 16). Qoridan yazdığı 2 oktyabr 1916-cı il tarixli məktubunda isə kənd məktəbində dərş deyən Rəcəb bəyə təsəlli verərək yazır: "Heyf ki, Bakıda qulluq etmək müyössər olmayıbdır, amma bu qədər var ki, kəndlərdə də işiq salmaq lazımdır və qaralıqda qalanlarımızın halına yannaq və onları nuri-morifətlə işıqlandırmaq bizə bərdür. Ümidvaram ki, Assula kəndinin camaatı sənin qədrini bilib canı-dildən səni seçəcəklər. İnsana hər şeydən artıq lazım olan həqiqi məhəbbətdir. Mən öz şagirdlərimin mənə olan məhəbbətini milyonlara verməmişəm". (3, s.v. 15).

Müxtəlif şəxslərin Firidun bəy yazdığı məktublarn əksəriyyəti Qori şəhərində yerləşən Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının tatar bölməsinin müəllimi F. Köçərlinin ünvanına göndərilmişdir. Bunlardan P. Prəpov adlı şəxsin 21 yanvar 1902-ci il tarixli təbrik məktubu (3, s.v. 26) Firidun bəyə ikinci dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeninin verilməsi münasibəti ilə yazılmışdır.

94-cü saxlama vahidi altında saxlanan, Badisəba xanuma Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin işçisi D. Ələsgorovdan göndərilmiş məktubda Firidun bəyin rəhbərliyi ilə Qazax şəhərində fəaliyyət göstərmiş seminariyanın tarixinə dair məlumatların qəzədlənməsi xahiş olunur.

Badisəba xanuma aid sənədlər onun 20 aprel 1948-ci il tarixində yazdığı özünün tərcümeyi-halından, müxtəlif illərdə Qazax xostəxanasına, Qazax uşaqlar evinə, Dağkəsəməm omək məktəbinə, digər müəssisələrə başısaladıq əşyalarn, kitabların siyahısından ibarətdir.

F. Köçərlinin şəxsi arxivinə daxil olan materiallar içində Fərhad Ağazadə tərəfindən tərtib edilən ədibin müxtəlif qəzetlərdə Azərbaycan və rus dillərində çap edilmiş məqalələrinin bibliografiyası böyük maraq doğurur (3, s.v. 36). Bu məqalələr "Şərqi-Rus", "Tərəqqi", "İrşad", "İqbāl", "Məlumat", "Dəvət", "Həqiqət yolu", "Soda", "Həyat", "Açıq söz", "Novoye obozreniye", "Kaspiy", "Tiflisskiy listok", "Zakavkaziye", "Znaniye", "Zakavkazskoye obozreniye", "Otqoloski", "Pravda", "Petrogradskiy vedomosti", "Qolos Kavkaza", "Kavkazskiy kray", "Percvodçik", "Respublika" qəzetlərində çap edilmişdir.

Firidun bəyin çap edilmiş yaradıcılığında onun arxivdə saxlanan "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" (2 cildde, Bakı, 1925, 1926). "Literatura azərbaydjanskix tatar" (Tiflis, 1903), "Balalara hədiyyə" (Bakı, 1912), Lermontov və Koltsovdan tərcümələr - "Üç xurma və A kişi, niyə yatıbsan?" kitabı (Şuşa, 1895), "Mirzə Fətəli Axundov" (1911). "Təlimatı-

Ona ürəkədən dəyək:

Sağ olsun xalq ədəbiyyatını dirildən şuralı Azərbaycan" (3, s.v. 37, 26).

Fikrimizə, adı çəkilən əsərin əvvəlində, "Bir neçə söz" adlı hissədə müəllif onun rus dilində yazdığı ilk variantını "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" adlandırdığını bildirdiyinə görə (4, 68) kitabın gələcək nəşrləri bu adla gətməlidir.

Firidun bəyin şəxsi arxivindəki Badisəba xanuma yazılmış məktublər əsasən şəxsi xarakter daşıyır, ailə məsələlərinə aiddir. Bunların içində ən sonuncusu görkəmli ədib tərəfindən Gəncə üsyanı yatırıldıqdan sonra həbsə salındığı zaman yazılmışdır. Bolşeviklər tərəfindən güllələnmişindən bir neçə gün öncə yazılan bu məktubda Firidun bəy Badisəba xanumdan danıxmasını xahiş edir, müəllim yoldaşlarına və şagirdlərə salam göndərir. Buradan görürük ki, o, son ana qədr qətlə yetiriləcəyini ağına belə gətirmişdir:

"Əzizə Badisəba,

Təvəqqe edirəm ki, çox danıxmayasan. İnsanın başına hər cürə dəyə gələr. Mənim üçün lazımdır bir stəkan-nəbəki, bir rukamoynik (şagirdlərin emalirəvonnaya qrafinlərindən biri), bir lampa, bir üzsilən, iki dəsmal, mənim çustum, bir taz, bir çaydan, bir qədr çay, mənim ağ tujorkam.

ABOUT THE PERSONAL ARCHIVE
OF FIRIDUN BEY KOCHARLI

Summary

The materials of the personal archive of Firidun bey Kocharli, the well-known Azerbaijani philologist and pedagogue preserved in the Institute of Manuscripts named after Fizuli of the National Academy of Sciences of Azerbaijan pertained to 1895-1948. The main materials were destroyed while the Stalin's repression. Despite this fact, preserved materials are valuable in the study of the life and work of Firidun Kocharli. The archive includes letters, works of the scientist and the memories about him.

Паша Керимов

О ЛИЧНОМ АРХИВЕ
ФИРИДУН БЕКА КОЧАРЛИ

Резюме

Материалы личного архива выдающегося азербайджанского литературоведа, педагога Фиридуна бека Кочарли, хранящегося в Институте Рукописей им. М.Физули НАН Азербайджана, относятся к 1895-1948 гг. Основные материалы из личного архива Ф.Кочарли были уничтожены во время сталинских репрессий. Несмотря на это, сохранившиеся материалы представляют ценность в изучении жизни и творчества Фиридуна бека. В архив входят письма, произведения учебного, воспоминания о нем.

"Sokrat" tərcüməsi (Baxçasaray, 1891) kitabları diqqətimizi cəlb edir. Tədqiqatçılar göstərmişlər ki, Kəçərli "Təlimati-Sokrat"ı 1888-ci ildə Moskvada İ.D.Sitinin mətbəəsində buraxılmış "Drevneqreçeskiy učitel Sokrat" adlı kitabdan tərcümə etmişdir (2, 85). Firidun bəy öz tərcüməsinin başlığı altında belə bir qeyd vermişdir: "Əhvali-Sokrat ki, qədim yunanların müəllimi". İnsanları mənəvi təmizliyə, başqalarına qarşı həssas olmağa çağıran bu kitab "Dünya zindəgənliyi", "Necə zindəgənlik və təəyyüş lazımdır?", "Hakim olan şəxs xəlyətiyə nə növ görərkə rəftar etsin və hakimliyin şəraiti nədir?", "Kim yaxşıdır - qul, ya ağa", "Əhlili əyal ilə nə növ rəftar etmək lazımdır?", "Nə səbəbə Sokrata qiymətli libas və ləziz təam lazımdır deyildi?", "Qardaşların rəftarı və dolanacağı barəsində", "İnsanlara cəmiyyət ilə necə müəşirət etmək lazımdır?", "Hər adamı nə bilmək lazımdır?", "Sokrat məqami-bəzxastda", "Sokrat dustaqxanada", "Sokratın axırını söhbəti", "Sokratın ölümi" adlı bölümlərdən ibarətdir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, əsər çap edildikdən sonra ziyalılarımız arasında geniş yayılmışdır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestinin aşağıdakı epigrafi "Təlimati-Sokrat"dan götürülmüşdür: "Qəlbimdən gələn səs mənə çox zadlır öyrədir. Həmin səs pak və təmiz insafımın səsidir ki, hamuda o insaf var. Hər kəs huş-guş ilə onun buyruğına qulaq asıb, əmrinə əməl eləsə - çox sirlərdən ağıh olub, çox şeylər bilər" ("Təlimati-Sokrat", 164), (2, 87).

Firidun bəyin şəxsi arxivindəki Abdulla Şaiqin (3, s.v. 38), Mehdiqan Vəkilovun (3, s.v. 39), Əli Səbri Qasımovun (3, s.v. 40), Seyfulla Şamilovun (3, s.v. 41), Əliməmməd Mustafayevin (3, s.v. 42), X.Hacılarovun (3, s.v. 43) xatirələri də böyük maraq doğurur. X.Hacılarovun 5 fevral 1957-ci il tarixində yazdığı kiçik xatirəsi "Hörmətli və əziz Bəkir!" sözləri ilə başlayır. Buradan görürük ki, həmin xatirələr akademik B.Nəbiyevin xahişi ilə yazılmışdır.

Firidun bəy Kəçərlinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan şəxsi arxivinə həcmcə böyük olmasa da, görkəmli ədəbi hətəy və yaradıcılığının arxivləşməsində mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. İnanıq ki, bundan sonrakı tədqiqatçılar da bu arxivin materiallarından bəhrələnmək maraqlı tapıntılarla, elmi əsərlərlə çıxış edəəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Firidun bəy Kəçərlinin şəxsi arxiv. Tərtib edəni: filologiya elmləri doktoru Məmməd Adilov. Bakı, "Nurlan", 2005.
2. Nəbiyev B. F. Kəçərli. Bakı, "Gənclik", 1984.
3. Firidun bəy Kəçərlinin şəxsi arxiv. ƏYL. Arxiv №19.
4. Kəçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I c., Bakı, "Elm", 1978.